

УДК 330.01

О. О. ПИЛИПЧЕНКО**ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ ПОГЛЯДІВ НА ТІНЬОВУ ЕКОНОМІКУ**

Розглядаються основні етапи виникнення, розвитку та становлення поглядів на тіньову економіку за період від середини XIX ст. до часів розпаду СРСР. Автор досліджує наукові праці вчених у кожен з етапів формування нових поглядів на тіньову економіку.

Ключові слова: тіньова економіка, «друга економіки», дослідження тіньової економіки.

Пилипченко О. А. Генезис развития взглядов на теневую экономику

Рассматриваются основные этапы возникновения, развития и становления взглядов на теневую экономику за период с середины XIX века до распада СССР. Автор исследует научные труды ученых в каждый из этапов формирования новых взглядов на теневую экономику.

Ключевые слова: тeneвая экономика, «вторая экономики», исследования теневой экономики.

Pylypchenko Oleg. The genesis of the views of the shadow economy

This article identifies the main stages of the origin, development and the formation of views on the shadow economy before the collapse of the Soviet Union. The author examines the writings and publications of scientists that are inherent in each stage of the formation of new views on the shadow economy.

Key words: shadow economy, «second economy», the study of the shadow economy.

Глобалізаційні явища, як найбільш впливові процеси у світі, сьогодні охоплюють найважливіші аспекти соціально-економічного

© ПИЛИПЧЕНКО Олег Александрович – старший слідчий з особливо важливих справ Слідчого управління фінансових розслідувань МГУ ДФС – ЦО з обслуговування великих платників

розвитку людства та сприяють модернізації всього нашого суспільства. Триваючий розвиток науки і техніки полегшує життя людей, роблячи його значно комфортнішим. Наприклад, в Україні на 2 чоловік припадає 3 мобільних телефони. Зараз мобільні телефони можуть підключатися до мережі Інтернет у будь-який час і в будь-якому місці. Для користувачів мобільних додатків нічого не вартує вийти в Інтернет, замовити товар, купити квитки чи оформити надання будь-яких інших послуг. Але, як це не парадоксально, більшість користувачів в Україні (як і у всьому світі) як і раніше у більшості випадків покладаються на старомодний спосіб оплати товарів та послуг за допомогою готівки. Використання готівки, частина якої походить з неофіційних джерел та прихована від влади, продовжує розпалювання одного з найбільш руйнівних суспільних явищ, назва якого – тіньова економіка.

Обороти грошових коштів, пов'язаних з тіньовою економікою в Європі, за останні роки становили більше 2,1 трильйона євро. Не дивує той факт, що уряди різних країн намагаються сповільнити темп її зростання, узяти під контроль і перевести до офіційного сектору економіки. З цією метою виділяються величезні кошти на дослідження явища тіньової економіки та шляхів боротьби з нею. Хоча вивчення тіньової економіки триває з 1970 року, в науці досі не склалися єдиного понятійного апарату для її аналізу.

Зважаючи на вищевикладене, в існуючих умовах розвитку та існування тіньової економіки в Україні дослідження історії становлення поглядів на тіньову економіку є актуальним та значущим завданням.

Питання, які стосуються історії розвитку поглядів на тіньові явища в економіці, завжди були об'єктом уваги вітчизняних та зарубіжних науковців. Даним питанням переймалися такі видатні вчені, як З.С. Варналій, Д.В. Морозова, Т.В. Філіппова, Ю.В. Латов та інші. Високо оцінюючи внесок цих учених у розвиток даного напрямку, необхідно зазначити, що на даний час історії розвитку поглядів на тіньову економіку в наукових колах не приділяється достатньої уваги.

Незважаючи на те, що офіційно вивчення тіньової економіки розпочалося у 1970 році, варто, на нашу думку, відзначити дослідження британського публіциста Г. Мейх'ю, які він здійснив

у середині XIX ст. І хоча Г. Мейх'ю не оперує економічною термінологією, він, проте, розкриває передумови та чинники виникнення в економіці явища, яке через 120 років отримає назву «неформальний сектор».

Г. Мейх'ю у 50-х роках XIX ст. здійснював польові дослідження лондонських нетрів і нічлігів. У результаті світ побачила книга під назвою «London Labour and the London Poor» (1851)¹, в якій Мейх'ю намагається дати відповідь на питання, як виживають лондонські бідняки без кваліфікації і трудових навичок, ніде не працюючи. Він також сформулював принцип, згідно з яким правильний спосіб життя несумісний з нерегулярними доходами, і що причина бідності полягає в експлуатації, якої зазнають британські жебраки. У зв'язку з тим, що Г. Мейх'ю проводив свої дослідження в середині XIX ст. його висновки не набули широкого розголосу, і, спричинивши масові невдоволення серед заможних верств населення, він змушений був покинути Великобританію.

Але праця Г. Мейх'ю не пропала марно, наприкінці 60-х років XX ст. британський учений К. Харт на основі робіт Г. Мейх'ю здійснив власні дослідження життя бідняків у нетрях Аккри (Республіка Гана, Африка).

К. Харт опублікував свої польові дослідження², дійшовши в результаті висновку, що їх жителі не беруть участі в офіційних економічних відносинах. Проводячи місяці серед нетрів та людей, які їх населяли, К. Харт вивчав їх побут і повсякденне життя. Він помітив, що міська економіка Аккри виглядає як величезне скупчення майстерень і крамниць, що забезпечують жителів міст простими повсякденними товарами і надають дрібні послуги, офіційно не реєструючись та ігноруючи всі вимоги уряду до бізнесу. Описуючи дане явище, дослідник ввів термін «неформальний сектор» та окреслив критерії неформальності, зазначивши, що відмінність між формальними та неформальними можливостями доходу базується на різниці між роботою за заробітну платню та самозайнятістю. Враховуючи це, люди з низів міського пролетаріату, знедолені структурою формальних можливостей, шукають неформальних способів для збільшення своїх доходів.

Аналізуючи можливості доходів громадян К. Харт дійшов висновку, що неформальний сектор є одним із типів міської економіки,

і враховуючи цей факт, підкреслив неефективність офіційної статистики, яка не бере його до уваги. Відкриття та обґрунтування К. Хартом неформального сектора економіки поширилося науковими колами після конференції, проведеної Інститутом вивчення розвитку на тему «Міське безробіття в Африці» у вересні 1971 р. На цій конференції К. Харт презентував свою доповідь щодо неформального сектору економіки. Завдяки цьому подібні дослідження були проведені й у інших країнах «третього світу», в результаті чого, у 1972 р. Міжнародна організація праці (МОП) опублікувала дослідження зайнятості в Кенії, де концепція неформальної економічної діяльності використовувалася як наукова доктрина.

Продовжувачем досліджень тіньової економіки «третьох країн», які проводилися К. Хартом, був Е. де Сото. Він у своїй книзі «Інший шлях»³, розкрив механізм економічного підпілля у слаборозвинених країнах (на прикладі Перу). Його аналіз змінив уявлення про економічний розвиток та зовнішню політику з боку розвинених держав по відношенню до країн «третього світу». Ліберальні ідеї Е. де Сото дуже сильно вплинули на сучасну економічну думку та на політиків різних країн.

Е. де Сото пояснював виникнення тіньового сектора економіки принципово новим підходом, який до нього ніким і ніколи не розглядався. До появи його дослідження вважалося, що неформальний (тіньовий) сектор економіки – це відсталий пережиток традиційної економіки. Е. де Сото зазначив, що основною причиною розростання міського неформального сектора є не відсталість, а бюрократична заорганізованість, яка перешкоджає вільному розвитку конкурентних відносин. Він довів, що економіка країн, які розвиваються, пронизана бюрократизмом до такої міри, що саме учасники тіньового сектора економіки, по факту, встановлюють демократичний економічний порядок, організовуючи його за принципами вільної конкуренції.

Як зазначає в кінці своєї книги Е. де Сото, «щоб уникнути насильства і бідності, потрібно визнати власність і працю людей, яких легальний сектор нині відштовхує... Коли люди відчують незалежність і повірять у плідність своїх зусиль, вони зможуть повірити у себе і в економічну свободу»⁴.

Із середини 70-х років ХХ ст. інтерес до тіньової економіки проявили і США. При цьому дослідження проводилися не лише для визначення тіньового сектора економіки в Америці, але й у СРСР. Серед найбільш значущих робіт, присвячених у цей період тіньовій економіці США, на наш погляд, слід виділити дослідження Е. Фейга⁵.

Е. Фейг здійснив класифікацію видів підпільної економіки, використавши для цього неінституційний підхід до економічного розвитку. Він виділив нелегальний, «неповідомлений», незафіксований та неформальний типи економічної діяльності, визначив методи їх вимірювання, а також виділив концептуальні та емпіричні відмінності між ними. Також, Е. Фейг оцінив тіньову економіку США в третину офіційного ВВП.

Слід зазначити, що в цей час дослідження тіньової економіки розділилися на декілька напрямків. Перший напрям дослідження присвячений безпосередньо тіньовій економіці як явищу, що виникає в економіці держави. Дані дослідження проводили економісти, публіцисти та фінансисти. Другий напрям досліджень розкривав кримінальну сторону тіньової економіки: хабарництво, корупцію, механізми відмивання грошей та інші економічні злочини. Завдяки виділенню юридичного напрямку за дослідження тіньової економіки активно взялися юристи – теоретики і практики.

Серед знакових робіт даного періоду, присвячених СРСР, слід виділити роботу американського економіста-радянолога Г. Гроссмана, який заслужено вважається родоначальником аналізу радянської тіньової економіки або, як її називав Г. Гроссман, «другої економіки». «Другою економікою» Г. Гроссман вважав економічну діяльність, до якої входять усі види виробничої та мінової діяльності, що відповідають хоча б одній із наступних вимог: слугують безпосередньо приватній вигоді; пов'язані з порушенням чинного законодавства. Г. Гроссман зробив висновок, що за завесою планової економіки приховується економічна система змішаного типу, де «друга економіка» та її неконтрольоване виробництво відіграє не меншу роль, ніж офіційне виробництво, і що держава намагається нав'язати «другій економіці» правила гри, але ця політика офіційно ніяк не оформляється⁶.

Наприкінці своєї публікації «Друга економіка в СРСР» Г. Гроссман, робить на наш погляд, безпомилкове припущення, яке підтвердилося на практиці. Він зазначає, «що у будь-якому разі, здається, очевидно, що радянська «друга економіка» і явища, пов'язані з нею, продовжуватимуть існувати протягом тривалого часу, і разом з ними довго зберігатимуться ті соціальні інститути та громадська ментальність, які допомогли зробити їх тим, чим вони є сьогодні»⁷. Дослідник цілком мав рацію, оскільки «друга економіка» не лише пережила розпад СРСР, але й міцно увійшла до його складових частин. Показовим у цьому плані є відсоткове співвідношення тіньового сектора економік України та Російської Федерації до їх ВВП. В Україні у 2014 році рівень тіньової економіки досяг 42 %, у РФ – 40-50 %.

Також визначним дослідженням тіньового сектора економіки СРСР стала публікація А. Каценелинбойгена «Кольорові ринки в Радянському Союзі»⁸. У даній публікації автором була презентована докладна класифікація ринкових відносин у радянському господарстві.

А. Каценелинбойген виділив типи ринків, найбільш притаманні СРСР, та здійснив їх оцінку. Дана оцінка коливалася залежно від легальності ринків з точки зору реалізованих на них товарів, джерел їх отримання та методів реалізації⁹. Такий підхід до економіки СРСР зумовив вивчення її радянологом як синтезу офіційних (планових) відносин з неофіційними (легальними, напівлегальними і нелегальними). Слід відзначити, що роботи Г. Гроссмана та

А. Каценелинбойгена започаткували системне вивчення тіньових економічних відносин у країнах соціалістичного табору.

Вагомий внесок у дослідження тіньового сектора економіки вніс

П. Гутманн. У своїй статті під назвою «Підпільна економіка»¹⁰ він довів, що нехтування тіньовою діяльністю в офіційній економіці неприпустиме.

П. Гутманн розробив свій власний (заснований на монетарному методі) метод оцінки неспостережної (тіньової) економіки. Метод П. Гутманна був заснований на припущенні однаковості швидкості обігу грошей як у офіційному, так і в тіньовому секторах економіки.

Дослідник зазначав, що співвідношення грошової готівкової маси і депозитів змінюється в результаті зростання попиту на готів-

кові гроші, обумовленого латентними процесами. Таким чином, надлишок готівки у порівнянні з періодом, для якого характерні її незначні обсяги, пояснюється виключно неспостережною (тіньовою) економікою. Використовуючи свій метод, П. Гутманн виявив недооцінку ВВП США внаслідок функціонування неспостережної (тіньової) економіки. На початку 1980-х років метод

П. Гутманна був доопрацьований Е. Фейгом.

Серед дослідників тіньової економіки слід виділити американського соціолога С. Генрі, представника теорії «економічного плюралізму». С. Генрі, вважав, що завдяки взаємопроникненню формальної й неформальної економіки реальне ринкове господарство перетворюється на товариство «економічного плюралізму»¹¹. Досліджуючи це взаємопроникнення як основу існування ринково-капіталістичної системи господарства автор оцінює «революційний потенціал» неформальної економіки. У результаті даних досліджень С. Генрі доходить висновку, що неформальна економіка не є революційною альтернативою існуючому ладу, оскільки вона зовсім не прагне знищити цей лад.

Розкриваючи проблематику досліджень, присвячених тіньовій економіці, необхідно відзначити, що в даній сфері свій слід залишили також і радянські вчені, які у 80-х роках публікували свої роботи в радянській пресі. Тут слід виділити два напрямки досліджень. Перший напрямок було присвячено дослідженню форм економічної діяльності, які завдають шкоди інтересам СРСР; другий напрямок розкривав зміст тіньових явищ економіки в західних країнах.

Яскравим представником першого напрямку була Т.І. Заславська, яка вивчала економічні проблеми селищ Сибіру на початку 80-х років. При цьому Т.І. Заславська виокремила та класифікувала економічну діяльність, що завдає шкоди державі, а також виявила причини її появи.

Другий напрямок досліджень тіньової економіки радянськими вченими був повністю присвячений заходу. Це було пов'язано, у першу чергу, зі зростанням ролі капіталізму в західних країнах та необхідності виявлення його слабких сторін. По-друге, розробкам у сфері вивчення тіньових явищ в економіці сприяла «команда зверху», спрямована на дискредитацію західної соціально-економічної системи. Даними дослідженнями займався ряд радянських вче-

них, зокрема А.Ю. Шевяков та М.І. Миколаєва^{12,13}. Радянська преса видавала результати їх робіт за прояв кризи капіталізму і необхідності його заміни державним соціалізмом.

Наприкінці 80-х років інтерес до тіньової економіки різко зростає. Це було пов'язано з реформами і новою ідеологією СРСР в економічній та політичній структурах. Реформа всієї системи розпочалася в січні 1987 року, коли на пленумі ЦК КПРС було оголошено курс на «перебудову». Перебудова принесла з собою розвиток кооперації, легалізацію приватної власності, можливість створення спільних підприємств із зарубіжними компаніями і т.п. Це означало, що економіка зазнала повної реформації, коли за регулюючої ролі держави мало відбуватися поступове роздержавлення частини власності та впровадження в економіку ринкових відносин. У цей період тіньові процеси в економіці описуються у працях С.Д. Головніна, Т.І. Корягіної, Ю.Г. Козлова, О.А. Крилова, О.В. Осипенко, А.А. Сергєєва, К.О. Улибіна, О.М. Шохіна,

О.А. Шулус та ін.

Серед усіх робіт даного періоду хотілося б відзначити публікації

Т.І. Корягіної, які, крім теоретичних напрацювань, містять велику кількість статистичних даних. У своїх дослідженнях Т.І. Корягіна зазначає, що річна вартість нелегально вироблених товарів і послуг на початку 1960-х років становила приблизно 5 млрд. рублів, а в кінці 1980-х сягала вже 90 мільярдів рублів. За абсолютним обсягом нелегальної економіки серед усіх галузей народного господарства СРСР на першому місці в кінці 1980-х років перебувало сільське господарство – 23 млрд. рублів тіньових доходів. На цей сектор припадало близько 1/3 всього обсягу тіньової економіки у сфері матеріального виробництва¹⁴. Як зазначає Т.І. Корягіна, економіка СРСР за тридцятиріччя виросла у 3,6 рази, а тіньова економіка – в 14 разів. Якщо у 1960 році тіньова економіка по відношенню до офіційного ВВП становила 3,4 %, то до 1988 року цей показник зріс до 20 %¹⁵. Відзначимо, що дані, якими

Т.І. Корягіна оперує у своїх дослідженнях, відносяться лише до доходів, отриманих незаконним шляхом. Якщо ж до цих даних додати дані, які характеризують кількість коштів, отриманих від легальних різновидів тіньової економіки, то вага всієї тіньової

економічної діяльності за 1988 рік у СРСР відразу зросте до 30 % по відношенню до офіційного ВВП. Як зазначають

Р. Кіран та Т. Кенні, якщо до даних Корягіної додати дані, отримані від легальних різновидів тіньової економіки, вийде вартість, яка майже повністю підтверджує висновки Г. Гроссмана, зроблені ним у праці «Таємна приватизація і процес розширення ринкових механізмів в СРСР» (1990)¹⁶. На наш погляд, схожість даних Г. Гроссмана і Т.І. Корягіної є досить показовою і вказує на системне й достовірне вивчення тіньової економіки в СРСР радянськими вченими в кінці 80-х років.

Підсумовуючи все вищевикладене, можна дійти висновку, що в радянській економічній науці до 80-х років ХХ ст. тіньова економіка не була предметом наукового дослідження. Лише у 80-х роках ХХ ст. проблематика тіньової економіки в СРСР стала предметом досліджень і наукових дискусій. Серед позитивних моментів дослідження тіньових процесів в економіці СРСР необхідно виділити, по-перше, наявність фактичного матеріалу та його безпосередній аналіз. По-друге, безпосереднє визнання самого факту існування тіньової економіки в СРСР, що зіграло важливу роль на шляху розвитку ринкових відносин в СРСР аж до його розпаду і потім – в уже незалежних державах. По-третє, виділення в якості однієї з причин розвитку тіньової економіки неефективної економічної політики держави.

1. *Mayhew H.* London Labour and the London Poor / H. Mayhew (1851): 3 vols. Rpt. N.Y.: Dover, 1968. – 472 p.
2. *Hart K.* Informal urban income opportunities and urban employment in Ghana / K. Hart // *The Journal of Modern African Studies*, 1973. – Vol. 11. – № 1. – P. 61 – 89.
3. *Эрнандо де Сото.* Иной путь: Невидимая революция в третьем мире: [Исслед. нелегал. экономики в Перу: / Пер. с англ. Б. Пинскер; авт. введ. М. В. Льюса]. – М.: Catallaxy, 1995. – 215 с.
4. *Там само.* – С. 213.
5. *Feige E. L.* Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach / E. L. Feige // *World Development*, 1990. – Vol. 18 (7). – P. 989 – 1002.
6. *Grossman G.* The «Second Economy» of the USSR / G. Grossman // *Problems of Communism*, 1977. – Sept.-Oct. – P. 39.
7. *Там само.* – С. 40.
8. *Katsenelinboigen A.* Coloured Markets in the Soviet Un-ion / A. Katsenelinboigen // *Soviet Studies*, 1977. – Vol. 29. – № 1. – P. 62 – 85.
9. *Морозова Д. В.* Теневая экономика в воспроизводственном процессе : дис. ... канд. экон. наук / Морозова Д.В. – М., 2012. – С. 15.
10. *Gutmann P. M.* The Subterranean Economy / P. M. Gutmann // *Financial Analysts Journal*, 1977. – November-December. – P. 24 – 27.
11. *Henry S.* Can

the Hidden Economy Be Revolutionary? Toward a Dialectical Analysis of the Relations between Formal and Informal Economies / S. Henry // *Social Justice*, 1988. – Vol. 15. – № 3-4. – P. 29 – 54. **12.** Николаева М. И. Теневая экономика: методы анализа и оценки (Обзор работ зап. экономистов) / М. И. Николаева, А. Ю. Шевяков / Центр. экон.-матем. ин-т АН СССР. – М., 1987. – 53 с. **13.** Николаева М. И. Теневая экономика: методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов) / М. И. Николаева, А. Ю. Шевяков // *Экономика и мат. методы*, 1990. – Т. 26. – Вып. 5. – С. 926 – 935. **14.** Корягина Т. И. Теневая экономика в СССР / Т. И. Корягина // *Вопросы экономики*, 1990. – № 3. – С. 113. **15.** Там же. – С. 119. **16.** Киран Р. Продавшие социализм: Теневая экономика в СССР [Электронный ресурс] / Р. Киран, Т. Кенни. – 2010. – Режим доступа: <http://aleksandr-kommari.narod.ru/kiran.html>

Pylypchenko Oleg. The genesis of the views of the shadow economy

Turnover of funds associated with the underground economy in Europe, in recent years accounted for more than 2.1 trillion euros. Not surprised by the fact that governments of various countries are trying to slow down its growth, take control and transfer to the official sector. To this end, allocated huge funds for research of the phenomenon of shadow economy and ways to combat it. While studying the shadow economy continued in 1970, science has not had a single conceptual apparatus for analysis. In view of the above, the existing conditions and the existence of the shadow economy in Ukraine study the history of the formation of views on the shadow economy is an urgent and important task.

In the late 60-th century. English scientist K. Hart conducted a study of poor living in the slums of Accra (Republic of Ghana, Africa). K. Hart published his fieldwork, as a result of reaching the conclusion that their residents do not participate in formal economic relations. Describing this phenomenon, the researcher introduced the term «informal sector» and outlined the criteria of informality, noting that the difference between formal and informal income opportunities based on the difference between employment and self-employment wages. Due to this, people from the lower classes of urban proletariat impoverished structure of formal opportunities, informal look for ways to increase their income. Opening and justification K. Hart informal economy spread to academia after a conference in 1971 on this conference K. Hart presented his report on the informal economy. This similar studies conducted in other countries «third world», resulting in the 1972 International Labour Organization (ILO) published a study of employment in Kenya, where the concept of informal economic activity was used as a scientific doctrine.

Continued the studies of the shadow economy «third countries», conducted by K. Hart, was E. de Soto. His analysis has changed the idea of economic development and foreign policy on the part of developed countries towards the «third world». Liberal ideas E. de Soto greatly influenced the modern economic thought and policy makers around the world.

From the middle of the 70-th century interest in the black economy and showed the United States. This research was conducted to determine not only the shadow

economy in America, but also in the USSR. Among the most significant works devoted to this period, the US shadow economy, in our view, should provide study E. Feige. Among the iconic works of the period devoted to the Soviet Union, should highlight the work of American economist G. Grossman, who is deservedly considered the ancestor of the analysis of the Soviet shadow economy. Also outstanding research shadow economy of the USSR was the publication A. Katsenelinboigen «Coloured Markets in the Soviet Union».

Revealing the problems of studies on the shadow economy, it should be noted that in this area also left its mark and Soviet scientists 80 years to publish his work in the Soviet press. It should be divided into two areas of research. The first direction was dedicated to research forms of economic activities that are detrimental to the interests of the Soviet Union, and the second - revealed the content of the shadow economy phenomena in western countries.

Of all the works of this period, we note the publication T.I. Koryahinoy which, in addition to theoretical developments contain large amounts of statistical data.

Note that in Soviet economics to 80-s underground economy has not been the subject of scientific research. Only in the 80-s of the problems of the shadow economy in the Soviet Union was the subject of research and scientific debate. Positive aspects of the study of shadow processes in the Soviet economy should be allocated firstly, the existence of factual material and its immediate analysis. Second, the immediate recognition of the existence of the shadow economy in the Soviet Union, which played an important role in the development of market relations in the Soviet Union before its collapse, and then - in the independent states. Third, selection as one of the causes of the shadow economy inefficient economic policy.

Key words: shadow economy, «second economy», the study of the shadow economy.